

Lluís Meseguer, Juan Luis Porcar, Adolf Piquer & Javier Vellón (eds.), *Cultura i exili. Estudis d'història i literatura. 1939-2019*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2021, 597 p., ISBN 978-84-18432-58-3.

El Congrés Internacional Cultura i Exili 1939-2019, que se celebrà a Castelló de la Plana i Sogorb l'any del vuitantè aniversari de la derrota republicana, donà com a resultat el volum miscel·lani que comentarem tot seguit. Unes jornades i un llibre que parteixen de l'objectiu primordial de preservar la memòria de l'exili, com a fenomen immanent a la identitat col·lectiva, fruit de la nostra història recent, però amb la diversitat de temes com a clàusula principal. Els diferents capítols ens parlen de música, de literatura, de diplomàcia, de dret, de cultura clàssica, de sindicalisme, d'educació o de resistència, però els editors ens han fet el favor d'agrupar-los en tres apartats: «Estudis d'història i exili»; «Estudis de literatura, art i memòria de l'exili» i «Escriptura, creació i exili». Tres grans blocs que anticipen els principals enfocaments marc de la qüestió: un d'històric, un de cultural i un que explora l'exili com a matèria de treball literari.

Hi trobem majoritàriament monografies sobre qüestions concretes i variades, però el pes inaugural del volum recau sobre dos textos que aconsegueixen enfocar una qüestió tan àmplia i imprecisa com l'exili amb una nitidesa encomiable. El primer és l'excepcional comunicació de l'historiador Paul Preston «Desfeta, persecució i resistència dels republicans a l'exili», que divideix la matèria en els tres estadis que introdueix al títol i situa els antecedents històrics necessaris per a completar la imatge de l'èxode republicà, que serà en definitiva el denominador comú dels títols successius. Cal destacar el relat, detallat alhora que planer, dels precedents i les conseqüències de la desfeta a la Vall d'Aran el 1944 i de la depuració de Jesús Monzón per part de Santiago Carrillo.

El segon text, d'obligada lectura per a completar una visió general del període que ens ocupa, el signa el catedràtic del Departament de Filologia i Cultures Europees de la Jaume I, Lluís Meseguer, en què aporta una perspectiva global alhora que minuciosa sobre l'estat de la qüestió pel que fa als estudis de la cultura exiliada. «Els

estudis dels exilis» és un títol sorprenentment senzill si el confrontem amb la immensa quantitat d'informació, fets, noms propis i iniciatives investigadores exposades. Si la resta del llibre es pot abordar quasi tot com un repositori de relats individuals, que interessin per la seua pròpia entitat, aquesta mena de preàmbul il·lustrat destaca per ser més una obra de consulta obligada per a qualsevol aproximació futura al tema, i defineix perfectament els diferents enfocaments possibles de l'exili, que més que un fet unívoc, constituïria una matèria complexa, suma de moltes experiències diverses.

Els catorze estudis restants de la primera secció del llibre se centren en algun tema o personalitat concreta, en la vida d'alguna de tantes víctimes dobles, de l'exili i de l'oblit, o en episodis poc coneguts del daltabaix humanitari que suposà la diàspora. Ho trobem en el relat que ofereix Ernest Nabàs sobre les negociacions entre Neruda i el govern francès, que permeteren que 2.500 refugiats espanyols arribaren a Xile sobre el paquebot Winnipeg. Hi ha també el catàleg de represaliats que participaren en el bàndol nacional sota signe carlista que desplega Josep Miralles, o la minuciosa exposició de Maribel Peris al voltant de la reconstrucció acadèmica d'homologació i reinserció a què s'hagueren d'acollir les personalitats del món de la ciència i la cultura del nostre país.

Els tres capítols següents tenen en comú que tracten, a partir d'enfocaments diversos, del món de l'educació. A «El exilio del director del instituto obrero de Valencia, Julio Hernández Ibáñez», Víctor Benavides examina la vida del sindicalista i militant socialista que encapçalà un projecte educatiu d'avantguarda durant els convulsos anys de la guerra, a fi de garantir la continuïtat cap a estudis superiors de la classe treballadora mitjançant un batxillerat intensiu. Els dos escrits que segueixen els signa el professor Manuel Martí Puig juntament amb Joan Martí i Maria Martí, respectivament. El primer és la presentació de la metodologia d'un estudi sobre les memòries de vida com a mitjà de recollida, mitjançant entrevistes programades, d'experiències rellevants de mestres de les comarques de Castelló, amb el pretext d'aportar a la memòria col·lectiva a partir del testimoni oral dels individus. D'altra banda, «Matilde Escuder, la mestra llibertària i anarquista dels Ports» vol destacar la figura de la pedagoga i militant antifeixista, fent un repàs exhaustiu de la seua vida i obra per tal reparar el record d'una dona —com tantes altres— que no van gaudir ni gaudeixen encara d'un reconeixement suficient.

Arribats a aquest punt, veiem necessari allunyar-nos de l'ordre en què estan distribuïts els segments, no per disconformitat, sinó per comoditat. Aprofitem que hem lamentat l'oblit de les dones en la història de la repressió franquista per a destacar com a valor la marcada visió de gènere que és constant a tot el recull. A part dels ja citats, els textos dedicats a la metgessa Mercedes Maestre Martí o a la pianista Encarnació

Mus serveixen en certa manera per a contrarestar el greuge a què al·ludíem abans. Destaca en interès el relat sobre la intèrpret de Borriana, tant pel seu talent constatat per la crítica internacional, tot i que sempre a l'ombra del seu germà Abelardo, com per la seua etapa com a cap d'infermeres a l'hospital de Benicàssim o, de manera més general, per l'exposició que presenta Fàtima Agut del panorama social, cultural i laboral de les dones de classe mitjana als anys trenta.

Enllaçant amb la matèria educativa, però afegint-hi l'al·licient d'abordar la qüestió de la guerrilla organitzada, el text «Maquis, formació i instrucció: les escoles guerrilleres» repassa com s'articulava la preparació militar i política dins de l'Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó, i estudia els resultats obtinguts a través d'abundant documentació, fins al declivi i dissolució de les escoles. Els treballs que ens queden per comentar tracten d'assumptes diversos, com la història del magistrat de l'Audiència Provincial de Castelló, Felipe Aragonés, que no gaudí de cap clemència en el sumaríssim que el condemnà, malgrat haver estalviat la pena a diverses persones afins al bàndol insurrecte.

Contribueixen a sumar històries particulars l'article de Queta Ródenas sobre el paper d'alguns cognoms anglesos que s'instal·laren a Castelló a finals del s. XIX, la petita biografia introduïda per Alfredo Fornas de l'exiliat a França i posteriorment establert a Figueroles Juan Gregori Bernad, o l'extens repàs de Joan Miquel Palomar a la història del moviment obrer a la fàbrica de calcer Segarra de la Vall d'Uixó. Rubrica l'apartat «La obliteración del intelecto en 1939-1940» amb un recorregut per l'activitat cultural a Castelló abans i durant la guerra prenent com a referència el grup d'intel·lectuals condemnats a mort entre els quals trobem Pascual Cabrera, Vicente Moliner o Bautista Fortea.

El segon bloc conté el gruix dels estudis intrínsecament literaris, on la tríada inicial destaca per tractar del món clàssic amb enfocaments propers a la temàtica del llibre. «El lèxic grec de l'exili», de Rubén Montañés, brinda una reveladora anàlisi semasiològica dels significats i les formes lingüístiques que pren la proscripció a l'antiguitat. Seguint el fil trobem la revisió que fa Rubén Bermúdez de les diferents modalitats que coexisteixen i evolucionen al llarg de la història de Roma mitjançant episodis cèlebres com el desterrament de Ciceró, el d'Ovidi o el de Júlia la Major, de la dinastia julioclaudia. «El exilio como espacio literario», de M. Dolores Limo, situa tres grans moments literaris on l'exili representaria un element nuclear: de nou, l'experiència de Ciceró com a indret creatiu, el vincle entre Déu i la pàtria perduda del Psalm 137, i l'obra de Max Aub com a síntesi d'ambdues tradicions, sumada a l'humanisme radical de l'autor.

L'autor valencià encara ocupa dos textos més dins d'aquest apartat. El trobem en el catàleg d'atacs contra capitost de la dictadura que recopila Pedro Tejada a «Franco en la literatura édita e inèdita de Max Aub» —on es palesen tant la mordacitat de l'escriptor com l'animadversió visceral que sentia cap al dictador— i de nou en l'exposició de Jaume Garcia del que va suposar per a Aub i per a Juan Gil-Albert no només l'exili, sinó el retorn i el retrobament amb una València que diferia de la que havien viscut.

Els treballs de Reyes García sobre Marina Tsvietàieva i de Joan Frederic Calabuig centrat en Iorgos Seferis conviden a una lectura paral·lela, a fi de contrastar la realitat de la poetessa, allunyada per força d'una Rússia que ja quasi no sentia com a seua, on en el retorn només hi ha l'eixida del suïcidi, i la del poeta perpètuament aïllat d'una terra idealitzada a través dels seus poemes. Al setè capítol, J. Rafel Mesado descriu els principals corrents pictòrics representats a la carpeta que fou lliurada a Alberti en l'homenatge celebrat el 1966 a París, un ventall que abastava des de l'art abstracte fins a les noves formes de figuració. «El exilio gallego de 1936: de Galicia a América Latina», de Xosé Riveiro, ens trasllada a la realitat dels autors que van haver d'exercir el seu ofici lluny de la seua terra, fonamentalment a Argentina i Mèxic.

En «La llengua en exili», de Vicent Pitarch, hi ha de nou una apreciació terminològica, necessària per a comprendre els trets comuns i les diferències en els exilis dels nostres lingüistes més destacats, que acaba resolent amb cruesa que «foren foragitats vilment de la seua terra»; una realitat que comprometé irremeiablement els progressos de la filologia catalana iniciat a principis de segle.

Dos articles recuperen el record i l'obra dels germans Castanyer. Josep Palomero relata la vida de Josep i Angelí abans de la guerra, l'exili a Orà, la creació de la Casa Regional Valenciana de París. Per la seua banda, Amalia Rosado enfoca sobre l'activitat teatral i política de Josep prèvia a la Guerra Civil, el seu paper en el conflicte i els anys que passà treballant forçosament en el Transaharià al nord d'Àfrica. Sobre el modest i relatiu refugi patriòtic que esdevingué el camp de refugiats d'Agde i l'activitat cultural que s'hi generà tenim el text de Laia Arañó, que repassa personatges de recompte obligat com l'arqueòleg Prat Puig o Agustí Bartra, alhora que destaca altres figures menys tingudes en compte com el pintor i director d'art valencià Francisco Marco, el dibuixant montaner Jesús Guillén o el professor barceloní Pere Vives, executat a Mauthausen el 1941.

En els quatre estudis següents trobem aproximacions al tractament que s'ha fet de la memòria de l'èxode a través d'algunes obres seleccionades en diverses disciplines. Hem agraït especialment trobar la contribució al volum de Francisco Collado i Josep-Vicent Garcia dedicada al còmic sobre l'exili, on exposen un tast de les possibilitats del gènere en la construcció de la memòria cultural mitjançant tres títols de temàtica

variada. Josep Marqués desgrana l'obra de l'escriptor nord-català Jordi Pere Cerdà i en destaca alguns dels seus fragments lligats a la Retirada via la Cerdanya. Un altre exili, l'interior, i els efectes que ocasiona sobre els personatges masculins en la narrativa de Montserrat Roig el trobem exposat en l'opuscle de Sergio Trigueros. Sobre l'experiència mexicana, tenim l'anàlisi que fa Jordi Escortell d'*El eslabón perdido* de la «sinsombro» Luisa Carnés, que a més planteja en l'últim paràgraf de les seues conclusions una succinta i molt encertada reflexió sobre la importància dels estudis culturals sobre la diàspora. Per la seua banda, el text de José Ricardo March ens apropa a la figura de Lorenzo Matamales i la seua activitat com a articulista dins de Senyera, la publicació valencianista dels exiliats a Mèxic.

La darrera secció del llibre, la més breu, comença amb quatre documents que volem destacar pel seu particular valor. A diferència dels estudis anteriors, en què la tasca de l'anàlisi acadèmica d'autors, textos i fets recau sobre tercers, a les línies que signen Joan Garí, Pasqual Mas, Vicent Usó i Francisco Mezquita són els mateixos autors els qui aprofundeixen en els perquè d'haver triat en algun moment la Guerra Civil o l'exili com a marc per a les seues novel·les. Quatre experiències en primera persona que esdevenen un element clau per a apropar-se a la narrativa contemporània i que assenyalen la importància de preservar la memòria històrica també en el camp de la ficció.

Basilio Trilles, autor de la novel·la basada en fets reals *El español de la foto de París*, construeix una narració al voltant de la figura del borrianenc Amado Granell, actor principal en el relat l'alliberament de la capital francesa. El grau de coneixements de l'autor es fa visible en la quantitat de detalls que aporta sobre la vida del tinent de la 9a Companyia de la 2a Divisió Blindada de Leclerc. Finalment, Rosario Raro, autora de *Volver a Canfranc*, relata esdeveniments i assenjala persones importants que tingueren algun paper destacat en l'activitat de l'estació per on passaren tants perseguits pel nazisme.

Volem concloure aquesta exposició cortical del contingut de *Cultura i exili* assenyalant la importància dels treballs que conté i de les iniciatives que fan possible recopilar-los i editar-los per a poder-los consultar. Afortunadament, els estudis sobre l'horror de la Guerra Civil espanyola i les seues infelices conseqüències han experimentat un auge que no pot ser sinó positiu. Perquè en la memòria hi ha la garantia del progrés, en saber d'on venim i de què hem fugit. I també hi ha, naturalment, reparació.

J. MIQUEL IRUELA LÓPEZ
 Universitat Jaume I
 al325856@uji.es
 ORCID 0000-0001-9792-7301